

2. Nikea juutalaisten ja kristittyjen dialogissa

Sapatti, sunnuntai ja pääsiäinen -
Nikaian kirkolliskokous (325) vedenjakajana juutalaisten ja kristittyjen suhteessa

Anni Maria Laato

1. Johdanto

Nikaian kirkolliskokousta ja sitä ympäröiviä vuosikymmeniä on usein kutsuttu vedenjakajaksi kristittyjen ja juutalaisten suhteessa. On ajateltu, että Nikaian kirkolliskokouksen päätökset tai siihen välittömästi liittyvät määräykset veivät pysyvästi kristittyjä ja juutalaisia kauemmas toisistaan. On kirjoitettu esimerkiksi näin:

“It is widely recognized that the Council of Nicaea marks a watershed in relations between Christians and Jews – both specifically the Ecumenical Council itself and also more generally the decades around and following 325.” (*Bishop Michael Ipgrave*)

“Since at least the fourth century, Christianity and Judaism have been separated religions, which have, to a significant degree, defined themselves over against each other” (*God’s Unfailing Word. Theological and*

Nikaian kirkolliskokousta ja sitä ympäröivää aikaa on pidetty vedenjakajana kristittyjen ja juutalaisten suhteessa myös siksi, että silloin keisari ensimmäistä kertaa sotkeutui kristittyjen ja juutalaisten välisiin suhteisiin vaikuttaviin kysymyksiin.

On totta, että neljännen vuosisadan kuluessa kristittyjen ja juutalaisten yhteiskunnallisessa asemassa tapahtui suuria muutoksia ja niiden keskinäiset suhteet kärjistyivät. Voidaan kuitenkin kysyä, näkyykö tämä Nikaian kirkolliskokouksessa ja sen päätöksissä. Onko historiallisesti oikein nimittää Nikaian kirkolliskokousta vedenjakajaksi kristittyjen ja juutalaisten välillä? Vai onko ennemminkin kysymys kehityksestä, jossa itse kirkolliskokouksella ei ollut merkittävää asemaa?

Aiheemme kannalta oleellisia päätöksiä on kolme: kristologian ja kolminaisuusopin muotoilu, pääsiäisen vieton ajankohdasta päättäminen sekä joitakin vuosia ennen Nikaiaa annettu määräys sunnuntain viettämisestä. Tässä artikkelissa käsittelen vain kahta jälkimmäistä kysymystä. Ensimmäinen kysymys on hyvin laaja ja moniulotteinen; tässä totean vain, että Nikaian uskontunnustuksessa Jeesuksen elämä ankkuroidaan vahvasti aikaan ja paikkaan. Hän syntyi juutalaisesta äidistä todelliseksi ihmiseksi.

Kalenteriin liittyvistä määräyksistä – että pääsiäistä ei tule viettää juutalaisen kalenterin vaan itsenäisen laskutavan mukaan, ja että sunnuntaista tehtiin yleinen vapaapäivä -- kumpikaan ei ole Nikaian kanoneissa, mutta ne liittyvät ajallisesti ja keisarin osuuden vuoksi samaan prosessiin. Kumpikin päätös vei ajan myötä kristinuskoa kauemmas juutalaisilta juuriltaan ja teki selvemmäksi eron heidän oman aikansa juutalaisiin. Tämä näkyy siinä, että myöhemmissä varhaiskristillisissä teksteissä näitä päätöksiä on perusteltu nimenomaan sillä, että halutaan erottautua juutalaisista ja vähentää juutalaisten vaikutusta kristittyjen elämään.

Tässä artikkelissa keskityn Nikaian kirkolliskokouksen teksteihin ja Rooman lainsäädäntöön, enkä käsittele sitä, mitä kokoukseen osallistuneet tai siitä myöhemmin kirjoittaneet teologit, esimerkiksi Eusebios Kesarealainen, ovat muualla kirjoittaneet juutalaisista.

2. Historiallinen tilanne 300-luvulla

Nikaiaan vuonna 325 kokoontuneet piispat olivat nähneet valtavan muutoksen kristittyjen asemassa. Kristittyjen vainot olivat päättyneet muutamaa vuotta aiemmin keisari Galeriuksen vuonna 311 ja keisari Konstantinuksen vuonna 313 antamalla julistuksilla. Kun vielä 300-luvun alussa kristityt olivat olleet pieni, suojaton ja ajoittain vainottu vähemmistö, tilanne oli nyt muuttunut ratkaisevasti. Kristityt saivat toimia vapaasti, piispat pystyivät rauhassa kokoontumaan yhteen keskustelemaan teologisista ja kirkollisista kysymyksistä, keisari tuki kirkkoa taloudellisesti, ja kristittyjen määrä ja yhteiskunnallinen vaikutusvalta lähtivät selvään kasvuun.

Myös juutalaisten asema Rooman valtakunnassa oli vaihdellut eri aikoina ja eri puolilla valtakuntaa. Toisaalta heillä oli Caesarin ajoista lähtien tiettyjä erivapauksia (esimerkiksi vapautus osallistumisesta pakanakultteihin), ja juutalaisuutta arvostettiin sen korkean iän vuoksi, mutta myös juutalaisvastaisia hyökkäyksiä oli tapahtunut paikallisesti eri puolilla valtakuntaa. Rooma oli valloittanut Pyhän maan vuonna 63 eKr, ja juutalaisten kapinat kukistettiin verisesti. Roomalaiset tuhosivat Jerusalemin tempppelin vuonna 70 jKr, ja vuosina 132–135 käydyssä juutalaissodassa Jerusalemi tuhouttiin ja juutalaisilta kiellettiin pääsy sinne. Samaan aikaan Rooman laki edelleen suojeli juutalaisia ja salli heille tiettyjä erivapauksia. Sekä arkeologiset löydöt että kirjalliset lähteet todistavat siitä, että neljännellä vuosisadalla Pyhällä maalla oli kukoistavia juutalaisia yhteisöjä.

Neljännän vuosisadan kuluessa keisarien suhtautuminen toisaalta kristittyihin ja juutalaisiin, ja toisaalta erilaisiin kristittyjen ryhmiin kuitenkin vaihteli. Erilaiset suhtautumistavat näkyvät esimerkiksi Jerusalemissa. Konstantinus oli ruvennut rakennuttamaan kirkkoja roomalaisten aiemmin tuhoamaan ja pakanakaupungiksi rakentamaan Jerusalemiin. Keisari Julianus (hallitsi 361–363) puolestaan vastusti kristittyjä ja aloitti Jerusalemin tempppelin uudelleenrakentamisprojektin. Jotkut keisarit tukivat Nikaian kirkolliskokouksen päätöksiä ja sitä edustavia piispoja, toiset taas asettuivat vastustamaan näitä.

Juutalaisten ja pakanasyntyisten kristittyjen lisäksi oli kolmaskin ryhmä, jota Nikaian kirkolliskokouksen päätökset ja samanaikainen muu kehitys koskettivat, nimittäin Jeesukseen uskovat juutalaiset, joita joskus kutsutaan myös juutalaiskristityiksi. Neljännän vuosisadan kuluessa he joutuivat yhä enemmän marginaaliin. Samoin kävi sellaisille kristittyjen ryhmille, jotka

syystä tai toisesta tahtoivat noudattaa Mooseksen lakia. Sekä kristittyjen että juutalaisten johtajien vastustuksesta huolimatta nämä ryhmät eivät hävinneet yhtäkkiä, mistä kertoo se, että vielä seuraavalla vuosisadalla piispat varoittivat kummastakin vaihtoehdosta.

Kun ensimmäisillä vuosisadoilla juutalaisia oli ollut enemmän kuin kristittyjä, ja heidän yhteiskunnallinen asemansa oli ollut näitä parempi, keisarien ruvettua suosimaan kristittyjä enemmistö-vähemmistö-suhde vähitellen muuttui. Tämä tapahtui eri alueilla eri aikaan. Valta-aseman muuttuminen tuli myöhemmin vuosisatoina vaikuttamaan juutalaisten aseman huonontumiseen. Polemiikkia kristittyjen ja juutalaisten välillä oli jo ensimmäisillä vuosisadoilla, mutta Nikaian kirkolliskokouksen jälkeen se koveni ja erotautuminen eri tasoilla syveni. Molemmin puolin korostettiin keskinäisiä eroja ja kritisoitiin toista osapuolta.

3. Miksi juhlien ajankohta oli niin tärkeä?

Usein sanotaan, että juutalaisuus on säilynyt vuosituhanten ja monien vaiheiden halki juuri siksi, että on pidetty kiinni sapatista ja vuosittaisista juhlista. Niiden vietto on niin oleellinen osa juutalaisuutta, että nykyäänkin on helpointa kuvata juutalaisuutta juuri kertomalla sapatista ja vuosittaisista juhlista. Sapatin ja monien juhlien vietosta on säädetty Vanhassa testamentissa, ja tärkeää on ollut sekä niiden ajankohta että viettämistapa. Profeetoilla on ankaraa kritiikkiä juhlien väärää viettämistä vastaan ja kehotusta niiden oikeaan viettämiseen. Tästä näkökulmasta on helppo ymmärtää, että juhlien ajankohta, viettotapa ja merkitys ovat alusta asti olleet esillä juutalaisten ja kristittyjen kohtaamisissa.

Oli luonnollista, että ensimmäiset kristityt, jotka olivat juutalaisia, jatkoivat tuttujen juhlien viettämistä. Luettiin samoja Vanhan testamentin tekstejä. Samalla usko siihen, että Jeesus on Messias ja että hän on täyttänyt profeettojen lupaukset, muutti paljon. Vielä enemmän muuttui silloin, kun kristinusko levisi ei-juutalaisten pariin, ja päätettiin, ettei Mooseksen lain kulttisäädöksiä enää tarvitse noudattaa. Ne vuosittaiset juhlat, jotka liittyivät Jeesuksen ja kirkon elämään, kuten pääsiäinen (*pesach*) ja helluntai (*shavuot*, viikkojuhla), jäivät käyttöön ja jäsentämään myös kristittyjen vuotta, kun taas toiset (kuten *purim* ja uusi kuu) jäivät pois käytöstä. Kristittyjen viettämien juhlien sisältö kuitenkin osittain muuttui.

Toinen syy juhlien merkitykselle kristittyjen ja juutalaisten välillä on se, että yhteisen juhlan samanaikainen vietto luo ja ilmentää yhteyttä. Ne jotka juhlivat ja syövätkin yhdessä ja yhtäaikaan, kuuluvat yhteen. Vastaavasti juhlien viettäminen eri aikaan voi ilmentää eroa, ja ajankohtien muuttaminen on usein tarkoituksellinen kannanotto. Johannes Khrysostomoksen saarnat antiokialaisille kristityille, joissa hän varotti näitä osallistumasta juutalaisten juhliin, kertoo juuri tästä. Hän halusi, että kristittyjen ja juutalaisten ero olisi selvä. Se, että kokoonnutaan vaikka samankin kadun varrella eri rakennuksiin ja vietetään juhlia eri aikaan ilmentää sitä, että ei olla samaa joukkoa. Khrysostomoksen esimerkki 400-luvulta osoittaa myös, että tuohonkin aikaan tavalliset ihmiset osallistuivat toistensa juhliin.

Liturgiikan ja kirkkovuoden juhlien tutkija Paul Bradshaw'n mukaan vielä vuosittaisia juhlia enemmän ihmisten elämää hahmottavat viikoittaiset sapatti ja sunnuntai. Niiden vietto näkyi jatkuvasti kristittyjen ja juutalaisten naapurusten elämässä. Ne loivat omaa identiteettiä ja erottautumista muista.

4. Sapatti ja sunnuntai

Muutamaa vuotta ennen Nikaian kirkolliskokousta, vuonna 321, Konstantinus teki sunnuntaista yleisen vapaapäivän. Julistuksessaan hän ei käyttänyt kristittyjen usein käyttämää ilmaisua "Herran päivä", vaan ilmaisua "aurin gon päivä" (*dies solis*). Konstantinuksen sanavalinnasta ei kuitenkaan voi tehdä johtopäätöksiä siitä, viittasiko hän vain kristittyjen sunnuntaihin vai myös itselleen tärkeään auringonjumalaan, kuten esimerkiksi professori Veikko Litzen ajatteli. Samaa nimitystä käytti nimittäin kristittyjen sunnuntaista esimerkiksi Justinos Marttyyri noin vuonna 150 (1 Apol 67).

Ei myöskään tiedetä, toimiko Konstantinus omasta aloitteestaan vai kristittyjen toiveesta; juutalaisten sapatista ei sanota tässä yhteydessä mitään. Konstantinuksen päätös ei korvannut tai poistanut mitään; vanhat roomalaiseen uskontoon ja kulttuuriin liittyvät juhlit pysyivät edelleen kalenterissa aina 300-luvun loppupuolelle asti, ja niitä tiedetään vietetyn paljon sen jälkeenkin. Sunnuntai vain nostettiin niiden rinnalle. Juutalaiset saivat viettää sapatia aivan kuten ennenkin.

Tutkimuksessa on monia näkemyksiä siitä, miten sapatin ja sunnuntain viettäminen ja niiden merkitys kehittyivät ensimmäisillä vuosisadoilla. On

kuitenkin selvää, että varhaisimmat kristityt, jotka olivat juutalaisia, viettivät kumpaaakin, sekä sapattia että Herran päivää, ja että Jeesukseen uskovat juutalaiset myöhemminkin tekivät niin. Sunnuntaita ei nähty sapatin korvikkeena, vaan sitä vietettiin Jeesuksen ylösnousemuksen päivänä (1 Kor 16:2; Apt 20:7–12). Ilmeisesti toisen vuosisadan alusta lähtien pakanasyntyiset kristityt viettivät vain sunnuntaita, kun taas Jeesuksen uskovat juutalaiset viettivät sapattia tai molempia. Justinos Marttyyri kuvaa sunnuntain viettoa (1 Apol. 67). Nikaian kokouksen aikoihin tapa kokoontua viettämään eukaristiaa sunnuntaiaamuisin oli levinnyt kaikkialle.

Varhaiskristillisissä teksteissä juutalaista sapatinviettoa kritisoidaan usein. Usein viitataan sellaisiin Vanhan testamentin teksteihin kuin Hoos. 2:13 ja Jes. 1:13–14. 200-luvun alussa eläneen Tertullianuksen mukaan sapatinvieton aika oli ohi. Hän kirjoittaa:

Esimerkiksi Jesaja lausuu näin: *Vanha on mennyt, katso, minä luon uutta*; ja toisessa paikassa: *Minä teen liiton, en sellaista, jonka tein isienne kanssa, kun vein heidät pois Egyptin maasta*; näin puolestaan Jeremia: *Uudistakaa itsenne uudella tavalla, ympärileikkauttakaa itsenne Jumalallenne, ja ympärileikkauttakaa sydäntenne esinahka*. Koska apostoli jo noudatti tätä ympärileikkausta ja uudistusta, hän neuvoi myös noita toisia irrottautumaan vanhentuneista pyhistä toimituksista, joista niiden säätäjäkin oli jo Hoosean välityksellä ennustanut, että ne vielä joskus lakkaisivat: *Minä lopetan kaikki heidän ilonpitonsa ja juhlapäivänsä ja uudenkuun päivänsä ja sapatinsä ja kaikki pyhät toimituksensa*. Samaan asiaan viittaa myös Jesaja: *En siedä teidän uudenkuun juhlianne, sapattejanne enkä suurta päivääänne, minun sieluni vihaa teidän juhlianne ja paastojanne ja juhlapäiviänne*. (Adv. Marc. 1.20 käännös Juha Pihkala)

Nikaian kirkolliskokouksen asiakirjoissa vapaapäivän ajankohdasta ei kirjoiteta mitään. Kanonissa 20 säädetään sunnuntaista sen verran, että ”Herran päivänä” (*dies dominica*) tulee rukoilla seisten.

Konstantinuksen päätös vuonna 321 ei ollut suunnattu juutalaisia vastaan. Vasta Nikaian kokouksen jälkeiseltä ajalta löytyy tekstejä, joissa sapatiti ja sunnuntai rinnastetaan niin, että sapattia koskevia sääntöjä sovelletaan sunnuntaihin. Vuonna 364 Laodikean konsiilissa paavi Liberiuksen johdolla kirkon jäseniä kiellettiin viettämästä sapattia. Sitä perusteltiin sillä, että

sapatinvietto oli ”juutalaisten tapa”. Kiellolla tahdottiin tehdä selvemmäksi ero kristittyjen ja juutalaisten välillä.

5. Pääsiäisen vieton ajankohta

Myöhäisantiikissa sekä juutalaisen että kristillisen pääsiäisen ajankohta määräytyi useammallakin tavalla, joten ennen Nikaiaa pääsiäistä vietettiin eri aikoihin eri puolilla. En tässä esityksessä selosta aurinko- ja kuukalenterien eroja ja poikkeuksia, joita kalentereissa tiedetään olleen.

Pääsiäisen ajankohtaa koskevista päätöksistä ei mainita Nikaian kano-neissa, vaan kahdessa konsiilin jälkeisessä dokumentissa, Eusebios Kesare-alaisen *Konstantinuksen elämä* – teokseen tallennetussa *Konstantinuksen kirjeessä kirkkoille* sekä Athanasioksen tallentamassa *Nikaian konsiilin kirjeessä egyptiläisille*. Näissä teksteissä kerrotaan kirkolliskokouksen saavuttaneen yksimielisyyden tässä kysymyksessä. Kummassakin dokumentissa tode-taan, että kristittyjen tulee päättää itsenäisesti pääsiäisen ajankohdasta ja olla riippumattomia juutalaisuudesta. Kirje egyptiläisille vain toteaa, ettei ajankohtaa määriteltäessä toimita kuin juutalaiset, mutta Konstantinuksen kirjeessä käytetään jyrkän poleemista kieltä. Pääsiäisen viettoa eri aikaan kuin juutalaiset perustellaan syyttämällä juutalaisia ankarin sanoin muun muassa sielun sokeudesta ja Herran surmaamisesta.

Siellä, missä juutalaisten vaikutus oli suurta, erityisesti Vähässä-Aasiassa, kristityt olivat viettäneet pääsiäistä samaan aikaan kuin juutalaiset, 14. Nisan-kuuta. Tästä johtuu heistä käytetty nimitys *quartodesimaanit*. Kristityt siis olivat kysyneet juutalaisilta naapureiltaan, milloin pääsiäinen on. Oleel-lista heille oli pääsiäisen päivämäärä, ei viikonpäivä. Lännessä puolestaan noudatettiin yleisesti roomalaisille tavallista ajanlaskua, jossa kevätpäivän tasaus oli kiinnekohta. Oleellista oli juhlia pääsiäistä ylösnousemuksen päivänä eli sunnuntaina, jolloin suuren viikon tapahtumia voitiin muistaa oikeina viikonpäivinä. Päiväksi vakiintui kevätpäiväntasauksen jälkeisen täydenkuun jälkeinen sunnuntai.

Anicetus (Rooman piispana 157–168) ja Victor (Rooman piispana 190–200) yrittivät saada aikaan yhtenäisiä käytäntöjä ja Eusebios kertoo Kirkkohistoriassaan (5.23–24) Rooman piispa Victorin yrittäneen jopa ”erottaa koko Aasian ja rajaseutujen seurakunnat harhaoppisina yhteisestä yhteydestä”, mutta toiset estivät tämän hankkeen toteuttamisen. Eusebios kertoo

muun muassa Irenaeuksen toimineen tilanteen rauhoittajana. Sillä että haluttiin päättää yhtenäinen ajankohta pääsiäisen vietolle, oli siis kaksi pääasiallista syytä: kirkon yhtenäisyys ja erottautuminen juutalaisista. Kumpikin liittyy siihen, että saman juhlan viettäminen samaan aikaan luo ja vahvistaa yhteistä identiteettiä.

Nikean päätös sai aikaan sen, että pääsiäistä yleisesti ruvettiin viettämään niin, että ylösnousemuksen päivä oli aina sunnuntai. Silti vielä 400-luvulla Johannes Khrysostomos vastustaa kristittyjä, jotka viettävät pääsiäistä juutalaisten tavoin.

6. Keisarin puuttuminen kristittyjen ja juutalaisten suhteisiin

Nikaian kokouksessa keisarilla oli merkittävä rooli, ja sen jälkeen valtion määräykset enenevässä määrin vaikuttivat kristittyjen ja juutalaisten suhteeseen. Valtion osuus ei tosin alkanut silloin, vaan lakeja ja määräyksiä oli annettu jo aiemmin. Günter Stemberger kuitenkin korostaa sitä, että lakiteksteistä ei voi tehdä suoria johtopäätöksiä siitä, mitä todellisuudessa tapahtui. Nikaian kirkolliskokouksen aikoihin Rooman lait ja säädökset olivat usein reaktioita johonkin paikalliseen tilanteeseen, ja on epäselvää, koskivatko ne koko valtakuntaa. Toiseksi, vaikka joku asia olisi määrätty laissa, on epävarmaa, noudatettiinko lakeja laajasti ja pitkäkestoisesti, jos ollenkaan. On lukuisia esimerkkejä siitä, että lakeja ei noudatettu. Niinpä monia lakeja voi lähinnä pitää ilmaisuna siitä, että joku asia oli koettu ongelmaksi ja haluttiin osoittaa, että asialle tehdään jotain.

Nikaian kirkolliskokouksessa vuonna 325 ei tehty päätöksiä mistään sellaista, mikä olisi suoraan liittynyt juutalaisten asemaan yhteiskunnassa tai suhteessa kristinuskoon. Sitä ei siis voi pitää samalla tavalla vedenjakkajana kristittyjen ja juutalaisten välillä kuin kristinuskon julistamista valtionuskonnoksi vuonna 380. Vasta tämän jälkeen ruvettiin enenevässä määrin antamaan juutalaisten elämää pitkäaikaisesti rajoittavia lakeja. Suuren osan niistä tarkoituksena oli kristittyjen ja juutalaisten sosiaalinen erottaminen. Keskiajan edetessä lakeja tuli lisää ja niitä myös valvottiin tarkemmin. Stemberger toteaa, että Konstantinuksen vaikutus juutalaisten asemaan oli vähäisempi kuin on arvioitu. Hänen lakejaan, joita oli vähän,

ei pantu toimeen ennen vuosisadan loppua. "Constantine was not the architect of Christian Europe".

Epilogi: uskontodialogi

Oman aikamme kristittyjen ja juutalaisten suhdetta käsittelevissä dokumenteissa kalenteriin, juhliin sekä sapatteihin ja sunnuntaihin kiinnitetään jonkin verran huomiota. Usein niissä keskitytään juhlien yhteisiin juuriin Raamatussa ja toisaalta oman aikamme tilanteeseen, jossa juhlia vietetään selkeästi eri tavoin ja eri aikaan. Vertaillaan yhtäläisyyksiä ja eroja. Koska yhteisillä juhlilla on Vanhassa testamentissa yhteisiä tekstejä, jotka eivät muutu, voidaan dialogissa palata niihin. Toisaalta juhlat tyypillisesti muuttuvat ja kehittyvät ajan myötä.

Dialogissa on esimerkiksi nostettu esiin se, että pääsiäisen ja pesachin sanomassa keskeisellä sijalla ovat vapautuminen orjuudesta, uhrin muistaminen ja myös kiitollisuus – hallel-psalmit kuuluvat kumpaankin. Sunnuntain ja sapatin vietosta rauhallisena lepopäivänä on kummassakin traditiossa kokemuksia.

Juhlien viettoon liittyy myös kysymyksiä. On kiinnitetty huomiota esimerkiksi siihen, että jotkut kristityt ryhmät ovat ruvenneet viettämään pääsiäisateriaa juutalaisen pääsiäishaggadan mukaan tai sitä mukailleen. Vaikka pääsiäishaggadan ja Uuden testamentin kuvausten Jeesuksen ja opetuslasten pääsiäisateriasta välillä onkin yhtäläisyyksiä, ei voida sanoa, että monta vuosisataa myöhemmin kirjoitettu haggada kuvaisi Jeesuksen ajan pääsiäisateriaa ja olisi näin ollen kristittyjen "oma" ateria. Joidenkin mielestä kyseessä on hieno pedagoginen tapa tutustua yhteisiin juuriin tai toiseen uskontoon, kun taas toisten mielestä toisen uskonnon juhlaa ei saa "kaapata". Myös sunnuntain ja sapatin suhteesta on oltu erimielisiä ensimmäisiltä vuosisadoilta asti. Onko kyseessä sama vai eri juhla? Mitkä sapatissäännöt koskevat kristittyjä ja miksi näin voi/ei voi ajatella?

Kalenteriin liittyvissä kysymyksissä on syytä perehtyä hyvin antiikin ja keskiajan dokumentteihin, jotta juhlien kehitys ja niihin mahdollisesti liittyneet jännitteet tunnettaisiin tarkasti. Kalenterikysymyksiin vaikuttivat antiikissa monet muutkin tahot kuin kristinusko tai juutalaisuus: valtio, politiikka, muut uskonnot. Valtion ja kirkon toimet olivat erillisiä, ja niillä on saattanut olla erilaisia tarkoituksia.

Kirjallisuutta

Bradshaw, Paul and Maxwell Johnson

2011 *The Origins of Feasts, Fasts and Seasons in Early Christianity*. Alcuin Club Collections 86. Collegeville: Liturgical Press.

God's Unfailing Word. Theological and Practical Perspectives on Christian–Jewish Relations.

2019 Faith and Order Commission of the Church of England.

Hope for the Future. A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations.

2023 The Lutheran World Federation.

Ipgrave, Michael,

2023 Nicaea and Christian – Jewish Relations, in: *Ecumenical Review* 75 (2023) 2, 235–248.

Simon, Marcel

1996 *Verus Israel. A Study of the Relations between Christians and Jews in the Roman Empire AD 135–425*. The Littman Library of Jewish Civilization.

Stemberger, Günter

2000 *Jews and Christians in the Holy Land. Palestine in the Fourth century*. T&T Clark.

Tanner, Norman P. (ed.),

1990 *Decrees of the Ecumenical Councils. Volume 1: Nicaea I to Lateran V*. Sheed & Ward and Georgetown University Press.

Vermes, Geza,

2012 *Christian Beginnings from Nazareth to Nicaea AD 30–325*. Allen Lane.